

KONINGIN WILHELMINA EN HET FEMINISME

OF DE OGENSCHIJNLIJKE ONVERENIGBAARHEID VAN KARAKTERS¹

Maria Grever

Queen Wilhelmina and the feminist movement, or the ostensible incompatibility of characters

This article analyses the complex relationship between feminism and Dutch constitutional monarchy during the reign of queen Wilhelmina (1898-1948). Until recently the national character of early Dutch feminism, including the symbolic role of the queen, has never been fully recognized. Queen Wilhelmina has been confronted with two modern phenomena: the limitations of the constitution and the appeal of the women's movement. The exceptional position of the first female head of the Dutch state inspired feminists to organize national exhibitions and to make their claims for civil rights. The queen held aloof from feminism, also because she was expected to stand above all parties. Although invested with 'male' attributes and privileges, she was regularly reminded of her sex by insisting feminists. Apart from pragmatic reasons several prominent feminists approached the queen because they admired her. In particular some protestant women's associations held her up as a moral example for Dutch women. While the ambiguous gender position of the female head of the state was strengthened in the course of her reign, Wilhelmina gradually favoured special feminist women and activities.

De monarchie is populair in Nederland. Daar doet een recent opgericht republikeins genootschap niets aan af. Ook nuchtere Nederlanders blijken gevoelig voor ceremonieel en rituelen. Het anachronisme van een erfelijk koningschap in een moderne merite-maatschappij neemt men daarbij op de koop toe. Toch is dit succes niet vanzelfsprekend. Niet elke Nederlander laat zich verblinden door de schittering van een kroon of het sprookje van een gouden koets. Een vorst of vorstin heeft de opdracht om op herkenbare wijze de eenheid van een land te belichamen.

Tegelijkertijd dient het erfelijk staatshoofd zich volgens de grondwet buiten de dagelijkse politiek te houden en boven de partijen te staan. De politieke bevoegdheden en prerogatieven die hem of haar nog resten, worden nauwgezet bewaakt en omzichtig gebruikt. Deze combinatie van taken en beperkingen roept bijna automatisch spanningen op en vereist veel wilskracht, sociale intelligentie en vaardigheden. De succesvolle uitoefening van de constitutionele monarchie in Nederland in de twintigste eeuw wordt dan ook algemeen toegeschreven aan de bekwaamheid van de vorstinnen (Tamse, 1990).

Een niet te onderschatten succesfactor daarbij is de sekse van het staatshoofd. Ondanks het aanvankelijke protest tegen een 'vrouwenregering' hebben Emma en Wilhelmina als vertegenwoordigsters van het 'zwakke geslacht' bij mannelijke politici gevoelens van warme sympathie en ridderlijkheid opgeroepen. Mede door Emma werd aan het einde van de negentiende eeuw 'een sociaal koningschap' geïntroduceerd waardoor de monarchie voor nieuwe groepen in de samenleving acceptabeler werd (Te Velde, 1990). Een barmhartige koningin die oog had voor de armen en misdeelden, paste goed in een tijd waarin de eerste sociale wetten totstandkwamen. De strijdbaarheid en het machtsvertoon van de mannelijke monarchen herinnerden daarentegen eerder aan de heldhaftigheid van de Oranjes in de Opstand tegen Spanje. Dit beeld continueerde de heroïsche band met het vaderlandse verleden, maar strookte niet met de ingeperkte 'macht des Konings' in de constitutionele monarchie. Dat de huidige kroonprins Willem-Alexander tijdens officiële bijeenkomsten in een uniform van de marine, de landmacht of de luchtmacht verschijnt, verwijst naar de traditionele functie van de vorst als opperbevelhebber van de strijdkrachten.² Het is vooral deze mannelijk gekleurde symboliek van de monarchie die gedateerd aandoet en bij republikeinen extra wantrouwen wekt. Paradoxaal genoeg lijken vertegenwoordigers van het 'sterke geslacht' bij de uitoefening van het moderne koningschap dus in een kwetsbare positie te verkeren. Vanuit deze optiek vergt de grondwettelijk vastgelegde 'machteloosheid' van het ambt een behoedzamer optreden van een vorst dan van een vorstin. Misschien zijn vorstinnen in een constitutionele monarchie iets gemakkelijker in staat

om aan de eis van nationale eenheid en bovenpartijdigheid te voldoen, juist omdat zij vrouwen zijn.

In de preconstitutionele periode zien we overigens een vergelijkbaar verschijnsel. Er zijn voorbeelden van regentessen en vorstinnen uit de vroegmoderne tijd, zoals Margaretha van Oostenrijk in de Nederlanden, Elizabeth I van Engeland, Catharina de Grote van Rusland, die in eerste instantie geaccepteerd werden omdat men verwachtte dat zij als *vrouwen* de bestaande machtsconstellaties niet konden ondermijnen. Desondanks wisten zij hun leiderschap effectief uit te buiten. Afhankelijk van de omstandigheden en hun persoonlijkheid traden sommigen autocratisch en gewelddadig op. Anders dan deze vorstinnen werd koningin Wilhelmina tijdens haar regeringsperiode met twee moderne verschijnselen geconfronteerd. Allereerst legde de grondwet haar macht aan banden. Daarnaast compliceerde de georganiseerde vrouwenbeweging haar positie als vrouwelijk staatshoofd. In Nederland herbergde deze beweging rond 1900 uiteenlopende stromingen: van oud-liberaal tot socialistisch, van orthodox-gelovig tot atheïstisch, van orangistisch tot republikeins. Wat gematigde pleitbezorgers van de vrouwenbeweging en radicale feministen ook vonden van de monarchie, op een of andere wijze maakten zij Wilhelmina attent op haar uitzonderlijke positie als vrouw.³ De pas geïnstalleerde Nederlandse vorstin wilde echter – om met de woorden van haar biograaf te spreken – geen instrument in de vrouwenbeweging zijn.⁴

In het hiernavolgende betoog zal ik mede op basis van recent onderzoek ingaan op de complexe relatie tussen het feminisme en de monarchie in Nederland tijdens de regering van Wilhelmina.⁵ Wat betekende de inauguratie van het vrouwelijk staatshoofd voor feministen? Bood een vrouwelijke monarch hun nieuwe mogelijkheden om burgerschap ruimer te definiëren en toegang te krijgen tot de natie-staat? En, hoe reageerde de vorstin op haar feministische onderdanen? In hoeverre stond zij daadwerkelijk afwijzend ten opzichte van de vrouwenbeweging?

Een antwoord op deze vragen belicht de intrigerende stelling van Schwegman en Withuis dat de 'nationalisering' van Nederlandse vrouwen pas in de Tweede Wereldoorlog plaatsvond, waarbij koningin Wilhelmina fungeerde als symbool van de nieuwe vrouwelijke binding aan de natie. Waar vroegere feministen op basis van een collectieve 'moederlijke identiteit' voor een wereld wilden zorgen die in principe overal had kunnen zijn, offerden vrouwen zich in de oorlogsjaren op voor het bezette vaderland (Schwegman & Withuis, 1993, p. 559). Vanuit mijn studie naar de feministe Johanna Naber ben ik echter tot de conclusie gekomen dat het appèl op nationale sentimenten al in de vrouwenbeweging van de eerste golf

heel krachtig was. In dit kader mag de symbolische en strategische betekenis van de vorstin voor het oudere feminisme⁶ zeker niet onderschat worden (Grever, 1994a, 1994b en 1999).⁷ De feministische oriëntatie op de natie-staat en de monarchie was daarbij in niet-geringe mate koloniaal en etnisch gekleurd (Grever & Waaldijk, 1998). De bewering dat 'de meeste feministen' zoals Wilhelmina Drucker een relativiserend en pragmatisch standpunt ten opzichte van de monarchie hebben ingenomen (Aerts, 1995, p. 23), lijkt

daarom al te stellig. Met het aanzwellend nationalisme in de jaren 1890 riep Oranje heftige emoties op. Waarom zouden feministen daarvan gevrijwaard zijn gebleven? Intussen bekommerde Wilhelmina zich als staatshoofd echter allereerst om datgene wat haar aan invloed en macht restte binnen een politiek systeem dat vrouwen van het formele besluitvormingsproces uitsloot. De beslistheid waarmee zij te werk ging, dwong bij velen – ook in de vrouwenbeweging – respect af. Om haar koninklijk gezag te behouden en zo mogelijk uit te breiden, stonden haar middelen ter beschikking die pasten in oudere en aansprekende tradities van vrouwelijk leiderschap.

Vrouwelijk leiderschap: distantie en transcendentie

Vrouwelijke leiders neigen in hun presentatie en zelfbeleving nogal eens tot transcendentie. Zij beklemtonen hun fysieke zwakte en geestelijke onmacht als kenmerken van de vrouwelijke sekse, tegelijkertijd trachten zij hun sekse-identiteit te ontstijgen door hun lichamen te beschouwen als instrument van het hogere.⁸ Juist omdat leiderschap voor vrouwen meestal niet vanzelfsprekend was, vormde de goddelijke openbaring historisch gezien een belangrijke route om macht en aanzien te verwerven en te legitimeren.⁹ Het geloof in God verleende vrouwen autonomie, gezag en zelfbewustzijn en deed hen de opgelegde sekssegrenzen overschrijden (Dresen, 1990; Korte, 1992). Internationaal historisch onderzoek naar vrouwelijke legeraanvoerders, kloosterhervormsters, vrouwelijke heiligen, vorstinnen, sociaal werkers en feministen hebben tot deze inzichten geleid (Fraser, 1990; Rendall, 1985; Weber, 1990). Ook Nederlandse studies over vrouwelijk leiderschap leveren in dit opzicht treffende voorbeelden. De spiritueel leidster Antoinette Bourignon uit de zeventiende eeuw (De Baar, 1990) en de twintigste-eeuwse politica Marga Klompé (Aerts, 1994) verwoordden hun ambities in een religieus discours en ontstegen zo de man/vrouw-dichotomie. Eerste-golffeministes als Josephine Butler, Gualberti Beccari, Anna van Hogendorp, Margaretha Maclaine Pont en Johanna Naber legitimeerden hun openbare optredens vanuit het geloof (Van Drenth, 1997; Grever, 1994a; De Haan & Van der Heide, 1997; Schwegman, 1989).

Het valt daarbij moeilijk te bepalen in hoeverre het ging om (combinaties van) authentieke ervaringen, bewust gekozen strategieën of om toeschrijvingen door de omgeving zoals Fraser beweert over enkele krijgskoninginnen die als heilige boegbeelden voor hun volk fungeerden.¹⁰ Waarschijnlijk betrof het meer dan retoriek en ging het in de meeste gevallen om een christelijk geïnspireerde gedrevenheid. Hoewel bijvoorbeeld Klompé de creatie van haar politie-

ke personage nauwgezet regisseerde, lijkt het ondenkbaar dat zij zich enkel en alleen uit strategische overwegingen als 'soldaat van Christus' en als 'instrument van de Heer' presenteerde (Aerts, 1994, p. 27 en p. 43). Om Nederlands eerste vrouwelijke minister in dit opzicht te begrijpen, heeft Aerts er terecht op aangedrongen om haar geschiedenis te verbinden met die van de katholieke vrouwenemancipatie. Het leven van Klompé dient echter ook geschreven te worden vanuit de historisch problematische status van vrouwelijk leiderschap. Misschien kan dit perspectief nog meer verduidelijken waarom en hoe het geloof in de jaren zestig een belangrijke, maar complexe rol in haar leven en werk speelde,¹¹ en waarom zij zich distantieerde van vrouwen en vrouwenorganisaties. Iets dergelijks gold ook voor koningin Wilhelmina. Ik kom daar later nog op terug. Nu is het eerst van belang om kort stil te staan bij de formele en informele machtspositie van het moderne staatshoofd. Ook voor een constitutionele vorst waren tot op zekere hoogte leiderschapskwaliteiten vereist.

Onder druk van de revolutionaire woelingen in Europa kwam in Nederland in 1848 een ingrijpende grondwetswijziging tot stand. De ministers waren voortaan verantwoordelijk voor het regeringsbeleid, de onschendbare koning had slechts invloed. Door deze ingreep, het werk van de liberale Thorbecke, kregen de uitstraling en de publieke stijl van het koningschap meer gewicht. Maar daarmee was de staatsrechtelijke rol van de koning niet uitgespeeld. Er bleef enige speelruimte bestaan, zoals bij crises en de samenstelling van nieuwe kabinetten. In sociaal en psychologisch opzicht kon hij bovendien een stabiliserende en integrerende factor in de samenleving vormen. En al was de koning figuurlijk een kopje kleiner gemaakt, het Huis van Oranje stond voor de orthodox-protestanten onverminderd onder Gods leiding. Meer in het algemeen verschaft de monarchie een waardige legitimatie aan de bestaande sociale hiërarchie. Hieraan was in toenemende mate behoefte. In de tweede helft van de negentiende eeuw, vooral na 1870, dreigde een nationale desintegratie door de confessionele en later de socialistische oppositie. De liberalen reageerden verdeeld. In deze situatie vertegenwoordigde Oranje historische continuïteit en kon de monarchie als bindmiddel fungeren (Tamse, 1979, pp. 328-347; Te Velde, 1992, p. 122).

Het is genoegzaam bekend dat koning Willem III, zoals wel meer Europese vorsten, de grootste moeite had met de beperking van zijn macht toen hij in 1849 zijn vader opvolgde. Distantie en behoedzaamheid pasten weinig bij zijn karakter. De drieste en koppige koning kwam regelmatig in aanvaring met zijn ministers. Soms steunde hij tegen hun zin publiekelijk een

bepaalde groepering. Zijn macht trachtte hij te behouden door soms willekeurig te beslissen over regeringsformaties en Kamerontbindingen. Ook bij de benoeming van ministers wendde hij zijn politieke invloed aan. Als officiële opperbevelhebber van de strijdkrachten bemoeide hij zich bovendien graag met het leger. Nog in 1879 gaf hij eigenmachtig commando's aan de krijgsmacht die niemand begreep. Meer dan eens heeft hij een staatsgreep overwogen, maar meestal verdampen deze bevestigingen weer snel. Zijn persoonlijkheidsstructuur was zodanig dat hij een weinig consistente koers uitzette. Het ontbrak hem aan politiek begrip, aan vermogen tot tactisch optreden én aan werkdiscipline. Bovendien was de man behalve grillig ook erg vergeetachtig (Abeling, 1996).

Het ongelukkige huwelijk met koningin Sophie en de seksuele uitspattingen van de koning ondermijnden een ander element van het koningschap dat in de negentiende eeuw minstens zo belangrijk was: de monarchie moest het ideaal van het harmonieuze gezin hooghouden. De daadkrachtige koning Willem I had zich weliswaar sinds 1813 gepresenteerd als soeverein vorst, als 'de noodzakelijke leidsman van al zijn onderdanen' die bij de gratie Gods aan zijn zorgen waren toevertrouwd, toch had hij zichzelf ook beschouwd als een 'Landesvater'. Heette hij 'père de famille' in de huiselijke kring, tot zijn genoegen werd hij door brede volkskringen 'vader Willem' genoemd (Bornewasser 1979, p. 231 en p. 249). Dat het hem niet lukte om vader van de door hem zo gewenste nationale christenheid en een Verenigd Koninkrijk te zijn (de afsplitsing van België), doet niets af aan het hier genoemde verschijnsel. Vanaf het einde van de achttiende eeuw steunde het Oranjebeeld op de idee van een huiselijke natie (Krol, 1999, p. 31). De massa wilde de koninklijke familie als een 'heilige Familie' zien. Dit symbolische aspect kwam na 1848 in Nederland meer op de voorgrond te staan, maar deed zich ook in andere landen voor. De econoom Walter Bagehot wees al in 1867 in zijn befaamde werk *The English constitution*¹² op de magische aantrekkingskracht van het koningschap, terwijl de politieke macht van de vorst in een constitutionele monarchie feitelijk was teruggebracht tot drie rechten: 'the right to be consul-

ted, the right to encourage, the right to warn' (Bagehot, 1867/1872, p. 75). Het gros van de onderdanen had echter geen notie van deze beperkingen. De Engelsen vereerden koningin Victoria en gehoorzaamden háár in plaats van een of andere abstracte wet die zij niet begrepen. De voorstelling van een gezin rond de nationale troon appelleerde daarbij aan godsdienstige gevoelens en sprak tot de verbeelding op het niveau van het alledaagse leven. De theatrale elementen van de monarchie konden de regeringsmacht versterken als de vorst op effectieve wijze de eenheid, verzoening en stabiliteit zichtbaar wist te

'Queen Victoria ascends to heaven' *Life* 14 (1889), nr. 26.

symboliseren: 'to be a visible symbol of unity to those still so imperfectly educated as to need a symbol' (Bagehot, p. 45). Openbare optredens van de vorst moesten daarom zorgvuldig voorbereid worden om de magie van heiligheid, verheven wijsheid en onpartijdigheid te onderstrepen. Niet alleen was Willem III zowat in alles het tegendeel hiervan, hij miste bovendien het inzicht om deze nieuwe sociaal-psychologische functie naar waarde te kunnen schatten.

Zijn tweede echtgenote, koningin Emma, manoeuvreerde heel wat intelligenter, zoals spoedig na Willem's dood in 1890 zou blijken. Zij bezat doorzettingsvermogen, kende haar zaakjes goed en oefende achter de schermen politieke invloed uit. Bekwaam kan zij vanuit een monarchaal perspectief zeker genoemd worden. Mogelijk werd Emma extra uitgedaagd. Bij de geboorte van haar dochterte had niet iedereen enthousiast gereageerd. Het *Leidsch Dagblad* (7-9-1880) kondigde de nieuwe Oranje-spruit aan onder de kop: 't Is maar een meisje! Zonder zoon zou de dynastie genealogisch aan haar einde komen en kwam een 'vrouwenregering' in zicht. Wel meende het blad dat de vrouw niet altijd 'de ongeschikste regent' was. Zij kon misschien minder goed een leger bevelen, had minder kennis, toch was zij volstrekt niet minder gewenst dan een koning: 'vooral voor het constitutioneel stelsel, waar de vorst minder actief behoeft op te treden, maar het juist op tact aankomt'. Bij de aanvaarding van het regentschap en de voogdij over koningin Wilhelmina¹³ vroegen enkele politici zich vervolgens in het openbaar af of deze dubbele taak voor een vrouw niet te zwaar was. Emma zou het tegendeel bewijzen. De monarchie-nieuwe-stijl begon in Nederland met haar regentschap.

Aan de ene kant vergrootte ze de zichtbaarheid van de monarchie door de troonopvolgster op gezette tijden aan het volk te tonen. De in het wit geklede Wilhelmina symboliseerde maagdelijke reinheid, waarmee onder het scandaleuze leven van haar voorgangers een streep werd gezet. Emma zorgde tevens voor nationale cohesie door met haar dochter bijna alle provincies te bezoeken. De verspreiding van foto's van een jonge Wilhelmina in Friese of Zeeuwse klederdracht versterkte deze uitgekienende public relations. Aan de andere kant hield de regentes met een rigoreus protocol iedereen, inclusief gezagsdragers en leden van de hofhouding, op afstand. Zij stelde zich ongenaakbaar op en minimaliseerde de kansen op beïnvloeding, een houding die volgens Verburg ingegeven moet zijn geweest door de vrees voor intimidatie (Verburg, 1990, p. 216). De energieke regentes wist daarnaast optimaal gebruik te maken van de prerogatieven die zij staatsrechtelijk bezat. Tamse meent zelfs dat de regentes in de periode 1890-1898 behoorde 'tot de eerste geëmancipeerde vrouwen van

Nederland' (Tamse, 1990, p. 10 en p. 14). Vastberaden had zij zich de opdracht gesteld om het koningschap dat onder Willem III zo geleden had, onaangestast aan haar dochter over te dragen. Nog tijdens het leven van de koning creëerde zij aan het hof – anders dan de intellectuele en aristocratische koningin Sophie – een huiselijke atmosfeer. Deugdzaamheid, regelmaat en soberheid kenmerkten nu de Nederlandse monarchie. Wilhelmina werd streng opgevoed. Karaktervorming, plichtsbef, zelfbeheersing, ja, zelfs innerlijke tucht stonden centraal. De troonopvolgster werd de historische en morele betekenis van de Oranje-dynastie voortdurend ingeprent. Haar stond een zware taak te wachten, zij zou zich grote opofferingen moeten getroosten voor haar volk.

Deze bijna ascetische opvoeding voldeed niet alleen aan het heersende ideaalbeeld van het burgerlijk gezin, maar paste ook in de politiek-maatschappelijke verhoudingen die in het Nederlandse *fin-de-siècle* in toenemende mate besproken werden in termen van sociale verantwoordelijkheid. Te Velde (1993) heeft erop gewezen dat in de jaren tachtig strijdvaardigheid en opoffering voor de gemeenschap belangrijke waarden werden in de politieke arena. De samenleving werd steeds meer beschouwd als een slagveld van mannelijke strijders, waar gewonden vielen die verzorgd moesten worden. En wie was daar beter toe uitgerust dan de vrouwelijke sekse? Traditioneel betekende opoffering voor mannen politieke strijd in de openbare sfeer, voor vrouwen dienstbaarheid als moeders in de privé-sfeer. In het laatste kwart van de negentiende eeuw werd echter ook het belang van de dienende en zorgende rol van 'beschaafde' vrouwen in de openbaarheid erkend (Van Drenth, 1997). Er kwam meer waardering voor de 'moederlijke deugd' op het publieke terrein, dat wil zeggen, voor georganiseerde sociale zorg en liefdadigheid in de maatschappij. Wilde deze zorg echter effectief zijn, dan moest ze professioneel gestalte krijgen (Waldijk, 1996, p. 99). Geleidelijk aan konden vrouwen zonder al te veel problemen zich beroepsmatig bezighouden met het onderwijs, de verpleging en het maatschappelijk werk. Vanuit deze veranderde context kon ook de daadkracht van een regerend vorstin gezien worden als opoffering en zorg voor het vaderland, terwijl haar vrouwelijke charme en 'zwakheid' enthousiaste toewijding en genegenheid oproepen. Voordat Wilhelmina zich echter kon concentreren op haar publieke taken, moesten eerst enkele hindernissen overwonnen worden die voortkwamen uit de spanning tussen de sekse-identiteit en de politieke identiteit van het vrouwelijk staatshoofd. Het is tegen deze achtergrond nauwelijks verwonderlijk dat haar prioriteit niet de vrouwenbeweging gold en dat de kennismaking nogal stroef verliep.

Een feministisch beroep op de koningin

De discussie over de voor- en nadelen van een vrouwelijke troonopvolging had de rechteloze positie van vrouwen in het laatste decennium van de negentiende eeuw voluit voor het voetlicht gebracht (Braun, 1992). Feministen speelden hier handig op in. Zij gebruikten de naderende inhuldiging in 1898 als aanleiding voor de organisatie van een nationale tentoonstelling aan de rand van Den Haag waar het vrouwenvraagstuk door middel van exposities en congressen aan de orde werd gesteld. Onder de organisatrices bevonden zich aanhangsters van de vrouwenkiesrechtbeweging die de grondslagen van het politiek systeem wilden veranderen. De inhuldiging dreigde zodoende een politieke lading te krijgen. Het is daarom weinig verbazingwekkend dat de koningin-regentes, en in haar voetspoor Wilhelmina, grote afstand bewaarden ten opzichte van de tentoonstelling. Een regerende vorstin diende nu eenmaal ver boven elke partijstrijd – inclusief de seksestrijd – te staan.

Desondanks hoopte het bestuur van de Vereniging Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid op koninklijke interesse. Er waren immers buitenlandse voorbeelden. De bejaarde koningin Victoria had de inzending van het Engelse nationale vrouwencomité naar het imposante Woman's Building op de Chicago Wereldtentoonstelling in 1893 openlijk gesteund. Tot blijdschap van de Amerikaanse organisatrices stuurde Victoria enkele aquarellen en tekeningen in. Veel verder reikte de steun van 'the little queen' niet. Nog afgezien van de vraag in hoeverre zij de Woman's Building als een feministisch initiatief beschouwde, het Engelse staatshoofd kon het zich na haar lange carrière wel permitteren om als vrouw aangesproken te worden door een groepering die voor vrouwenrechten opkwam. Van het nut van deze expositie was zij overtuigd door de ondernemende Bertha Potter Palmer, presidente van de Woman's Building, die aan verschillende Europese hoven om medewerking had gevraagd (Weimann, 1981). Waarom zij tijdens haar tour Nederland had overgeslagen, is onduidelijk. Voor de Deense nationale vrouwen tentoonstelling in Kopenhagen in 1895 fungeerde koningin Louise als beschermvrouwe en haar dochter als ere-presidente.

Daarnaast had de vrouwenbeweging in Nederland al in een vroeg stadium contacten gelegd met het hof. In 1871 wist Betsy Perk koningin Sophie te interesseren voor de 'Tentoonstelling-bazar van Vrouwelijke Nijverheid en Kunst', georganiseerd door de kort daarvoor opgerichte Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereniging 'Arbeid Adelt'. De koningin werd meteen beschermvrouwe van Nederlands eerste nationale vrouwenvereniging. Dat zij vooral populair was bij geëmancipeerde vrouwen, bleek na haar over-

lijden in 1877. De wegbereidster Elise van Calcar memoreerde haar in een levensschets als 'een zoo trouwe moeder des vaderlands' (Van Calcar, 1877).¹⁴ Een levensgrote buste in gips van de overleden koningin met een rouwkrans, pronkte een jaar later in de hal van de volgende vrouwen tentoonstelling in Leeuwarden, omdat zij de vrouwenarbeid op allerlei wijzen had gesteund. Emma continueerde de beschermvrouwfunctie en voegde er andere aan toe. Zo werd ze na haar huwelijk in 1879 beschermvrouwe van 'Arbeid Adelt' en van de Haagse en Amsterdamse industriescholen voor meisjes; in 1885 volgde de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereniging 'Tesselschade'. Haar dochter Wilhelmina werd al op negenjarige leeftijd beschermvrouwe van 'Tesselschade'; in 1900 accepteerde ze ook het beschermvrouwschap van 'Arbeid Adelt' (Van de Loo, 1996). Later kwamen daar enkele andere vrouwenorganisaties bij.¹⁵

'Arbeid Adelt' en 'Tesselschade' behoorden tot de gematigde vleugel van de vrouwenbeweging die de nadruk legde op het stimuleren van de economische zelfstandigheid van onvermogene 'beschaafde' vrouwen. De verenigingen organiseerden bazars waar allerlei producten van naaiwerk en kunstnaaldwerk van de dames anoniem verkocht konden worden. De Haagse tentoonstelling in 1898 daarentegen werd gedragen door vrouwen met uiteenlopende levensbeschouwelijke opvattingen die minder beschaafde vormen van openbaar optreden niet uit de weg gingen. Het doel was dan wel keurig geformuleerd als uitbreiding en verbetering van de werkring van vrouwen, maar het hele spektakel droeg een expliciet politieke boodschap uit. Mannen waren van de organisatie uitgesloten. Demonstraties van moderne vormen van arbeid, verricht door fabrieksarbeidsters, typistes of apothekeressen, bewezen dat vrouwen in een fabriek, werkplaats, kantoor of winkel konden werken zonder verlies van eerbaarheid en zonder aantasting van de sekse-identiteit. Speciaal aangestelde opzichteressen waakten voor de veiligheid en de goede zeden. Andere afdelingen wezen op de slechte arbeidsomstandigheden en de wensen van vrouwen om meer beroepen open te stellen. De koloniale afdelingen in het tentoonstellingsgebouw en de nagebouwde 'Kampong Insulinde' in de buitenlucht illustreerden dat Nederlandse vrouwen hun werkterrein ook zochten buiten de grenzen van het moederland. Tijdens de congressen spraken vrouwen in het openbaar over heikele thema's als huwelijksrecht, seksualiteit en kiesrecht. De onbevange bezoeker kon in aanraking komen met socialisten en radicaal feministen, met vegetariërs en theosofen, met dienstmeisjes en naaisters. Niet iedereen stelde deze confrontaties op prijs.

Om koninklijke steun te verwerven, anticipeerde

het bestuur op de interesse van Emma en Wilhelmina. Dit blijkt uit de opzet – het koloniale deel werd mede voor hen georganiseerd – en uit de vasthoudendheid waarmee de organisatrices het koningshuis bij het initiatief trachtten te betrekken (Grever & Waaldijk, 1998, pp. 151-155). Binnen anderhalf jaar werden dertien brieven naar het hof gestuurd. Het verzoek aan Emma om het beschermvrouwschap op zich te nemen, werd geweigerd. In plaats daarvan bood de koningin-regentes achttien medailles aan om uit te reiken aan verdienstelijke medewerkers. Ook stemde zij toe in het verzoek om het hof te laten afvaardigen bij de opening. Baron Taets van Amerongen werd door haar uitgenodigd om ‘in klein costume’ tegenwoordig te willen zijn bij de opening ‘en H.M. van die plechtigheid verslag te willen uitbrengen’. Daarnaast leende Emma twee bijzondere voorwerpen uit: het originele staatsieportret van haar dochter met koningsmantel, geschilderd door Thérèse Schwartz, en een bronzen buste van Wilhelmina van de hand van Georgina Schwartz.¹⁶ Daarop inviteerde een optimistisch gestemd bestuur de regentes om alsnog in september naar de tentoonstelling te komen. Maar Emma reageerde dat ‘het niet wel mogelijk is reeds nu te kunnen bepalen of H.H.M.M. de Tentoonstelling zullen kunnen bezoeken. H.H.M.M. hopen echter daartoe de gelegenheid te kunnen vinden’. De organisatrices waren diep teleurgesteld.

Toch weerspiegelden de doelstellingen van de tentoonstelling waarden en burgerschapsidealen die beide koninginnen aangesproken moeten hebben. Uit diverse brochures blijkt dat plichtsbef en maatschappelijke verantwoordelijkheid hoog in het vaandel stonden. De pleidooien voor meer en beter werk voor vrouwen werden verbonden met de bevordering van de zogenaamde openbare zedelijkheid. Misstanden konden voorkomen worden als ‘beschaafde’ vrouwen in hogere functies werkzaam zouden zijn, iets wat tot dan toe bijna onmogelijk was geweest door het gemis aan vakopleiding en door het feit dat lang niet alle beroepen toegankelijk waren voor ‘het zwakke geslacht’. De organisatrices hoopten een nieuw arbeidsveld te scheppen, ‘geëigend aan onze nationale behoeften en geboren uit den vooruitgang der tijden’, zoals de organisatrice Marie Jungius het formuleerde. Men had daarbij speciale beroepen op het oog: opzichters in fabrieken en werkplaatsen, arbeidsinspectrices, woningopzichters en vrouwelijke gevangenvaarders (Grever & Waaldijk, 1998, p. 38). De afdeling Oost-Indië wilde zichtbaar en hoorbaar aantonen dat verpleegsters, onderwijzeressen, zendelingen en vroedvrouwen ook daar hun brood konden verdienen. Deze morele gidsen van het vrouwelijk geslacht zouden waken voor het behoud van de

Koningin Wilhelmina, geschilderd door Thérèse Schwartz in het jaar van de inhuldiging. Twee maanden voor de inauguratie werd het schilderij geëxposeerd in de Kunstzaal van de *Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid* in 1898 te Den Haag.

juiste moraal en zeden in de ‘overzeesche bezittingen’. De tentoonstelling sprak bezoekers dus aan op hun mogelijkheden en verantwoordelijkheden als beschaafde burgeressen van het gehele Nederlandse koloniale rijk. In die zin vormde de gebeurtenis van 1898 het voorspel van het vrouwelijk burgerschap in de twintigste eeuw – met alle elementen van klasse en etniciteit die daarin besloten lagen.

Ondanks stimulerende buitenlandse contacten en invloeden oriënteerden feministen zich in deze tijd vooral op het koninkrijk. Het concept van de wereldburger zou pas in de eerste decennia van de twintigste eeuw onder meer via de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht en de Internationale Vrouwenbond voor Vrede en Vrijheid een ingang in de Nederlandse vrouwenbeweging krijgen (Bosch & Kloosterman, 1990; Mossink, 1995).

Hoog bezoek en verborgen steun

Toen bijna niemand het meer verwachtte, zond Emma op maandag 29 augustus de boodschap dat ze nog dezelfde dag met haar dochter de ‘vrouwententoonstelling’ wilde komen bekijken, twee dagen voor-

dat Wilhelmina achttien jaar werd (Grever & Waaldijk, 1998, p. 156-160). Het onthutste bestuur ontving de bezoekers rond 16.00 uur met bloemen en leidde hen eerst naar de Industriezaal. Daar verbleven zij enige tijd bij de tapijtweverij en het netten boeten om vervolgens de rechtergalerij te betreden. Van de verschillende grote en kleine afdelingen vertoefden de koninginnen het langst bij de ziekenverpleging.

Wat de precieze aanleiding voor het onverwachte bezoek was, viel niet te achterhalen. Misschien had de groothertog van Saksen-Weimar, Carl Alexander, hen over de streep getrokken. Deze oom van Wilhelmina had de tentoonstelling twee weken eerder bekeken en er tijdens een familiebezoek aan het hof wellicht positief over bericht. De presidente van de Uitnodigingscommissie, barones Henriëtte de Constant Rebecque-Hora Siccama, had hem zelf rondgeleid en voorgelicht. Als moeder van een van de hofdames van de koningin, barones I.J.F. ('Pixy') de Constant Rebecque (Fasseur, 1998, p. 187), vormde zij een van de verbindingslijnen tussen het hof en de organisatie. (Van de 227 direct betrokken medewerkers aan de tentoonstelling behoorde 10% tot de adel.) Curieus was echter dat Annette Versluys-Poelman juist op die dag en op dat tijdstip haar lezing over vrouwenkiesrecht hield. Het was de enige keer op de tentoonstelling dat vrouwenkiesrecht centraal stond. Volgens het verslag in *Vrouwenarbeid* hield de presidente van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht een 'kalme, rustige, heerlijk-duidelijke rede', maar zij had natuurlijk niet ongestraft de sociaal-democratische partij van Troelstra bekritiseerd en er ontspan zich een felle discussie. Na dit debat herhaalde zij nog eens: 'Opvoeding en ontwikkeling moeten de mensen brengen tot verandering van toestanden; opvoeding is niet mogelijk zonder de vrouw; het vrouwenkiesrecht moet het algemeen kiesrecht vooraf gaan.' Terwijl Versluys-Poelman deze woorden uitsprak, klonken plotseling in de Congreszaal van buiten de tonen van het Wien-Neerlands-bloed, gespeeld door de damesblaaskapel. *Evolutie*, het blad van de feministe Wilhelmina Drucker, beschreef hoe diverse congressisten bij deze klanken direct opsprongen om de koninginnen te gaan zien. Maar Emilie Knappert, die de bijeenkomst presideerde, had met 'heldere, verwijtvol-geeselende stem' geroepen: 'Blijft toch zitten, als-het-u-blijft. De Koningin is nog wel eens meer te ontmoeten, de tijd dien wij hier laten verlopen echter is niet weder te verkrijgen.'

Het is onduidelijk of de koninginnen iets meekregen van wat zich in de Congreszaal afspeelde. Op weg naar de afdeling Beeldende Kunst die aan de linker-galerij gelegen was, passeerden zij de gesloten deuren waarachter het vrouwenkiesrecht met vuur verdedigd werd. De landelijke dagbladen schreven slechts dat

het toekomstige staatshoofd onder het genot van een drankje en een hapje in de kunstzaal haar eigen staatsieportret in olieverf bewonderde. Na deze kleine pauze trok het gezelschap via de afdeling Oost-Indië naar 'Kampong Insulinde'. Daar bekeek men met veel interesse een sabelgevecht en een Javaanse bruiloftstoet. Onder de toeschouwers bevonden zich ook de prinsen van Solo tegen wie de koninginnen hun vol-doening uitspraken over hetgeen ze hier van Indië zagen. Rond 17.30 uur namen de koninklijke bezoekers onder luide toejuichingen van het toegestroomde publiek afscheid.

Ruim een week later gingen Annette Versluys-Poelman en haar 'secretares' hoopvol op audiëntie. Drie uur hadden zij in een benauwd zaaltje staande moeten wachten, aldus *Evolutie*. Na alle mogelijke militairen vanaf de generaal tot aan het tweede luitenantje te hebben zien voorgaan, mochten ze eindelijk binnen. Een *révérance* voor de jonge koningin en het adres over vrouwenkiesrecht overhandigd aan een kamerheer die het vervolgens op een tafel bij andere stukken legde, dát was het armzalige resultaat. Slechts uit de verte hadden de kiesrechtstrijdsters 'het gelaat der Constitutioneele vorstin' mogen aanschouwen. Vinnig schreef Drucker dat feministen niet voldaan zijn met 'oogverblindend purper, een paar stralenschietende diamanten of wat snoeren den blik trekkende parelen'. Nee, het feminisme was geen parel aan de kroon, Wilhelmina toonde nauwelijks belangstelling voor het vrouwenvraagstuk. Het zou jaren duren 'eer Koningin Wilhelmina kan zijn waarachtig Feministe en dat uur, zoo het al moge slaan, mag zeker niet worden verhaast door de Feministen'.¹⁷ De liefde leek voorlopig van één kant te komen.

Volgens Fasseur bleef steun en 'zelfs sympathie' van Emma en Wilhelmina voor het moderne feminisme uit: 'Het bleef bij één vluchtig bezoek aan de tentoonstelling (Fasseur, 1998, p. 195). Toch is dit een al te voorbarige conclusie. Emma steunde de tentoonstelling wel degelijk (Grever & Waaldijk, 1998, p. 160). Ze leende voorwerpen uit, schonk achttien gouden, zilveren en bronzen medailles, stuurde een vertegenwoordiger bij de opening, en kwam uiteindelijk zelf met haar dochter op bezoek. Daarnaast kocht Emma op 30 december 1898 batikwerk van de rubriekcommissie Oost-Indië voor f 232,50, een aanzienlijk bedrag in die tijd. Het batig saldo van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid kwam dus mede tot stand door koninklijke steun. Aan deze aankoop werd geen ruchtbaarheid gegeven. De geruisloze steun paste in de neutrale opstelling van het koningshuis die tijdens de inhuldiging van de ongetrouwde koningin angstvallig bewaakt werd, zeker ten opzichte van het feminisme. In deze beweging werd namelijk ook gepleit voor een verandering van

het huwelijksrecht. De bevoorrechting van de man binnen het huwelijk was een uiterst delicate kwestie voor het vrouwelijk staatshoofd. De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht had in 1896 in een adres aan Emma verzocht om te bevorderen dat het Burgerlijk Wetboek herzien zou worden, zodat de koningin kon trouwen als iedere andere Nederlandse vrouw 'zonder aan Hare waardigheid als mensch en aan Hare zelfstandigheid te kort te doen' (Braun, 1992, p. 172).

Heilige plicht

Dát de koningin moest trouwen stond vast. Maar hoe om te gaan met het vigerende huwelijksrecht? Politici en staatsrechtgeleerden weigerden het Burgerlijk Wetboek aan te passen, de man bleef hoofd van de echtvereniging ook al was hij gehuwd met een vrouwelijk staatshoofd. Het was de eerste keer dat de koningin publiekelijk geconfronteerd werd met de grenzen van haar sekse. Fasseur heeft echter aange-toond dat in het geheim een oud hofrecht uit de kast getrokken werd om de regerend vorstin niet alsnog het onderspit bij haar echtgenoot te laten delven. Ook voor het dreigend verlies van de naam Oranje-Nassau werd een oplossing gevonden. Op grond van een familieverdrag tussen verschillende Nassause takken, gesloten in 1732, konden de kinderen van de koningin en een prins-gemaal zich prins of prinses van Oranje-Nassau noemen (Fasseur, 1998, pp. 241-243). Deze beslissingen markeerden op symbolisch niveau een belangrijke genderinversie: een vrouw, voorzien van 'mannelijke' attributen en privileges, stond aan het hoofd van de staat en kon bovendien haar eigen familienaam op haar kinderen overbrengen; de man met wie zij zou huwen kreeg een ondergeschikte 'vrouwelijke' rol toebedeeld en werd onvermijdelijk de gedomesticeerde echtgenoot. Deze omkering bracht de koningin in een positie die op den duur haar genderambiguiteit versterkt heeft, een proces dat zich volgens de antropoloog Blok vaak bij politiek prominente vrouwen voltrekt (Blok, 1990, pp. 160-167).

Nadat Wilhelmina in 1901 met prins Hendrik in het huwelijk was getreden, volgde het noodzakelijk geachte moederschap. De dynastie stond op het spel, er moest nageslacht komen. Na enkele miskramen en een doodgeboren prinsje was het in 1909 zover. Een dochtertje werd geboren. Al was het dan geen zoon, de koningin had aan een cruciale politieke opdracht voldaan: de monarchie was met deze troonopvolgster voorlopig gered. Tegelijkertijd waren twee fasen in de volwassenwording van vrouwen succesvol doorlopen: huwelijk en moederschap. Mij viel bij lezing van de recente biografie van Wilhelmina op hoezeer de vorstin zich na de geboorte van prinses Juliana bevrijd voelde van een druk. Gevoelens van opluchting en

verlossing worden beschreven. Spoedig daarna trad zij autoritairder en zelfverzekerder op (Fasseur, 1998, p. 323).¹⁸

Enkele jaren later kreeg zij nog twee miskramen. Intens was het verdriet. Wilhelmina zocht troost en steun in het geloof. Uit haar memoires blijkt dat zij zich verdiepte in het Réveil (Wilhelmina, 1959, p. 139), een geloofsrichting uit de eerste helft van de negentiende eeuw die gekenmerkt werd door een orthodoxe geloofsbelijdenis, een persoonlijke doorleving van het geloof en een sterke zendingsdrang. Opvallend detail daarbij is dat het Réveil grote aantrekkingskracht had uitgeoefend op enkele feministische gezinde vrouwen, zoals Elise van Calcar en de dochters van Marianne van Hogendorp-van Hogendorp. Wilhelmina's toegenomen zelfbewustzijn en zelfvertrouwen moeten mijns inziens óók in de context van haar versterkt geloof gezocht worden. Het preconstitutionele koningschap als sacrale instelling keerde bij haar terug in de vorm van een heilige plicht om haar volk te leiden, als een door God gewilde geestelijke gidsfunctie. Ook Fasseur legt een verband tussen Wilhelmina's vroege religieuze bewustwording en de teleurstellingen die zij in haar huwelijk ondervond. Het geloof werd de leidende kracht in haar leven (Fasseur, 1998, p. 568). Vanuit een nationaal-religieuze roeping wilde Wilhelmina een krachtige monarchie verpersoonlijken. En ze gedroeg zich daar ook naar. Evenals koning Willem III wilde zij invloed uitoefenen op de politiek én op de krijgsmacht. Maar anders dan hij werd zij een werkelijke machtsfactor in de landspolitiek.

In politiek opzicht verschilde de positie van Wilhelmina nog op een andere manier van die van haar vader. De koning was nooit persoonlijk benaderd door wegbereidsters, zijn echtgenotes zorgden daarvoor. Koningin Wilhelmina daarentegen werd door de vrouwenbeweging geregeld gevraagd om organisaties en manifestaties te steunen. Terwijl zij dus als staatshoofd in een mannelijk domein opereerde, werd zij toch voortdurend aan haar vrouwzijn herinnerd. Deze dubbelzinnige positie heeft vermoedelijk extra aantrekkingskracht op haar omgeving uitgeoefend. Moeilijk classificeerbare personen fascineren, waardoor zij dikwijls als bemiddelaars kunnen optreden (Blok, 1990, p. 168). Rechtstreekse bemiddeling van de koningin voor de vrouwenbeweging viel nauwelijks te verwachten, maar op symbolische wijze kon zij wel als zodanig figureren. Feministen grepen de jubilea en andere monarchale gebeurtenissen aan om in het openbaar aandacht te vragen voor hun eisen. Drie grote nationale tentoonstellingen werden door de organisatrices in verband gebracht met de monarchie en door de koningin gesanctioneerd: behalve de tentoonstelling in 1898 waren dat de Tentoonstelling

'De Vrouw 1813-1913' en de Tentoonstelling 'De Nederlandse Vrouw 1898-1948'. Gedenkboeken en historische studies over het feminisme werden naar aanleiding van deze manifestaties gepubliceerd. Had Johanna Naber haar feministische 'memoires' in 1923 bij het zilveren jubileum voorgelegd aan de 'Koningin' en aan de vrouwen van haar 'Volk', in 1948, bij de abdicatie van Wilhelmina, legde het bestuur van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging het boek *Van moeder op dochter* aan de voeten van beide 'Koninginnen'. De jubilea van de koningin vormden dus als het ware een symbolisch geheugensteun voor de vrouwenbeweging (Grever, 1994a, p. 137 en p. 149).

Identificatiemogelijkheden

In de loop van haar leven komen bij Wilhelmina achtereenvolgens en soms overlappend verschillende identiteiten tot ontwikkeling: van reine jonkvrouw, vertederende echtgenote en moeder tot de gedecideerde bestuurder en martiale krijgsvrouw. Hoewel de laatste twee identiteiten domineerden, lijkt deze gevarieerdheid aantrekkelijk te zijn geweest voor (feministische) vrouwen en vrouwenorganisaties. Zeker als we bedenken dat vrouwelijke heroïek vanaf de negentiende eeuw steeds meer verengd dreigde te worden tot een zichzelf-wegcijferende moederlijkheid (Schwegman, 1998, p. 14). De verschillende levensfasen van de regerende vorstin boden haar vrouwelijke

onderdanen, in het bijzonder het geëmancipeerde deel, uiteenlopende identificatiemogelijkheden.

Terwijl bestuursleden van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht voornamelijk uit strategische overwegingen een beroep deden op koningin Wilhelmina, vervulde zij voor de orthodox-protestantse Nederlandse Vrouwenbond ter Verhooging van het zedelijk Bewustzijn een voorbeeldfunctie. Regelmatig werd aan de koningin gerefereerd om te laten zien waartoe een vrouw in staat was: 'Neemt een voorbeeld aan onze Koningin'. De Vrouwenbond bracht het functioneren van de vorstinnen ook met vrouwenkiesrecht in verband, zoals in 1907: 'Waar God ons een jonge, beminde, begaafde Koningin heeft gegeven, nadat onze geliefde Koningin-moeder ons met zooveel verstand en bekwaamheid heeft geregeerd, kan men ook niet beweren dat vrouwen van staatszaken of politiek geen begrip kunnen hebben' (Holtzer, 1989, p. 171). Voor de Nationale Vrouwenraad van Nederland representeerde de koningin de nationale eenheid van alle vrouwen. Telegrammen en adhesiebetuigingen van en naar de koningin vormden een vast ritueel bij de sinds 1900 gehouden algemene vergaderingen van de raad. We moeten ons daarbij wel realiseren dat de Nationale Vrouwenraad praktisch steeds geleid werd door (protestantse) Oranjegezinde voorzitters. Behalve Naber was bijvoorbeeld ook de advocate mr. Frida Katz (voorzitter in de periode 1932-1937)¹⁹ iemand die koningin Wilhelmina beschouwde als een moreel

Bezoek koningin Wilhelmina aan het hoofdkwartier van het Korps Vrouwelijke Vrijwilligers te Amsterdam, 30 september 1939.

voorbeeld voor de Nederlandse vrouwen. Namens de raad stuurde Katz diverse blikken van 'liefde en saamhorigheidsgevoel met ons oude vorstenhuis' naar het hof (Altink, 1996, pp. 55-57).

In de loop van haar regeringsperiode groeide Wilhelmina voor diverse vooraanstaande feministes uit tot een soort idool, door wie zij zich gesterkt wisten bij hun streven naar emancipatie en integratie in de natie-staat. Met name Anna van Hogendorp en haar zuster Marianne de Klerck-van Hogendorp (de oprichtsters van de Vrouwenbond), Jeltje de Bosch Kemper, Johanna Naber, Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck, Rosa Manus, Frida Katz en Jane de Jongh voelden zich tot de koningin aangetrokken. Sommigen van hen waardeerden vooral haar martiale optreden (Grever, 1994a en 1997). Wilhelmina van haar kant leek zich graag te omringen met kordate, liefst geüniformeerde vrouwen die uit de vrouwenbeweging kwamen of er contacten mee onderhielden.

Enkele dagen nadat de koningin de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' in Amsterdam had bezocht, werd Johanna Naber door haar op 17 mei persoonlijk tot Eredame in de Huisorde van Oranje benoemd; de Huisorde had ze in 1905 ingesteld. Op verzoek van de

koningin had de oud-liberale feministe haar samen met barones Otteline M. van Verschuer-van Balveren voorgelicht over de opzet van de expositie en de betekenis van de vrouwenbeweging. De initiatiefneemsters van deze succesvolle manifestatie (300.000 bezoekers!) waren Mia Boissevain en Rosa Manus. Wilhelmina toog tweemaal naar Amsterdam (na 15 mei volgde op 16 augustus een niet-officieel bezoek). Later bekeken ook haar moeder, prins Hendrik en prinses Juliana de expositie (Grever, 1994a, pp. 71-72). Tijdens een bijeenkomst van de Internationale Vrouwenraad op 22 mei 1922, georganiseerd door de Nationale Vrouwenraad, ontving koningin Wilhelmina op paleis Het Loo vijftig buitenlandse afgevaardigden. Ze stelde haar trein beschikbaar om het vrouwengezelschap dat onder leiding van presidente Johanna Naber stond, vanuit Apeldoorn te vervoeren. Op het paleis werden de dames op een theebuffet onthaald.²⁰

Een ander initiatief waarin de koningin veel belang stelde, was het Korps Vrouwelijke Vrijwilligers, opgericht in 1938 door vrouwen uit de Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap. De historica Jane de Jongh, een bekende figuur in de

Bezoek van koningin Wilhelmina aan de tentoonstelling *De Vrouw 1813-1913* te Amsterdam, 15 mei 1913. De koningin (met witte hoed) werd begeleid door dr. Mia Boissevain, presidente van de tentoonstelling. Derde persoon achter de koningin met zwarte hoed, Johanna Naber.

vrouwenbeweging van het interbellum en een bewonderaarster van de koningin, stond aan het hoofd van het Korps; Rosa Manus zat in bestuur. Deze op militaire leest geschoeide organisatie bereidde vrouwen voor op de verdediging van het thuisfront tijdens een mogelijke oorlog. Gestoken in uniform werden ze opgeleid bij de luchtbeschermingsdienst, de verbindings- en vervoersdienst (ze leerden vrachtauto rijden) en de huishoudelijke en sociale dienst. Het Korps streefde naar de realisering van een 'completer staatsburgerschap' van vrouwen dat zowel uit *rechten* als uit *plichten* moest bestaan. Als blijk van waardering voor de werkzaamheden van het Korps kwam Wilhelmina op 30 september 1939 op bezoek. Tijdens de inspectie van het hoofdkwartier toonde de koningin zich bijzonder ingenomen met de uniformen van de vrouwelijke erewacht. Trots liep zij rond met het door Jane de

de Unie werd.²¹ Op de bevrijdingsdag telde de Unie 200 afdelingen die hun bijdrage leverden aan de wederopbouw. Wegens deze en andere werkzaamheden werd De Jongh in 1946 op voordracht van de koningin benoemd tot officier in de orde van Oranje-Nassau.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog ondervond ook het Vrouwen Hulp Korps grote belangstelling van de koningin. Hare Majesteit nam zelf deel aan enkele cursussen die in het trainingscentrum van het Vrouwenkorps in het Engelse Wolverhampton werden gegeven (Manneke, 1998, p. 58). Na de oorlog werd de feministe mr. Marie Anne Tellegen, een goede vriendin van De Jongh en op dat moment voorzitter van het Nederlandse Vrouwencomité, aangesteld als directeur van het Kabinet der Koningin.²² Enkele maanden eerder had koningin Wilhelmina de Nij-

Collectie Koninklijk Huisarchief, Den Haag

Prinses Wilhelmina en haar particuliere secretaresse Jeanette Geldens bij de opening van de psychiatrische inrichting 'Hulp en heil', Leidschendam 15 juli 1949.

Jongh opgespelde korpsinsigne (Huetting, 1995, pp. 29-30). Het Amsterdamse initiatief vond in twaalf andere plaatsen navolging en men overwoog al de organisatie landelijk te gaan aanpakken toen de oorlog uitbrak. Gewonden en vluchtelingen werden verzorgd en opgevangen, de voedselvoorziening ter hand genomen. Na een jaar werd het Korps door de bezetter opgeheven. Ondergronds werkten de leidsters verder aan een nieuwe landelijke organisatie: de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers. Verschillende afdelingen verspreid over het land werden in het geheim opgericht. Zo wist De Jongh de jonge Marga Klompé over te halen om secretaris van de afdeling Arnhem te worden, terwijl Wilhelmina in 1944 beschermvrouwe van

meegse inspectrice van politie, de zwaar katholieke Jeanette Geldens, uitverkoren als haar particulier secretaresse.²³ Geldens, in 1927 de eerste vrouwelijke politie-assistent in Nijmegen, had tijdens de bezetting een opdracht geweigerd om een transport van zieke joodse vrouwen te begeleiden. Zij werd opgepakt en korte tijd in Vught gedetineerd. 'Juffrouw' Geldens werd de trouwe gezellin, steun en vriendin van de koningin (en na de abdicatie van de prinses). Voor haar toegewijde dienst werd ze in 1955 Eredame in de Huisorde van Oranje en kreeg ze evenals Naber van Wilhelmina persoonlijk de onderscheiding opgespeld. Weinigen konden het zich permitteren om, zoals Jeanette Geldens, geschminkt als Zwarte Piet met een roe

voor de prinses te zwaaien en te vragen: 'Sinterklaas, was de prinses wel altijd braaf?'²⁴

Bovenstaande benoemingen kwamen volgens Aerts alleen voort uit de verzetsactiviteiten van deze vrouwen (Aerts, 1995, p. 24). Maar is dit wel het hele verhaal? Toen de majesteit Marie Anne Tellegen in bijzijn van Geldens op 3 juli 1945 voor het eerst ontving, wilde zij vooral over 'vrouwendingen' en niet over de illegaliteit praten (Vermey, 1995, p. 169). De betrokkenheid van deze vrouwen bij het feminisme en hun geëmancipeerde uitstraling intrigeert, juist omdat het niet voor de hand lag dat Wilhelmina openlijke interesse voor deze beweging toonde. De verklaring ligt mijns inziens eerder in het gegeven dat de feministische vrouwen die vóór en ná de Tweede Wereldoorlog in contact stonden met de koningin (veelal ongehuwde 'juffrouwen'), strijdbaarheid, vaderlandsliefde en geloof (van welke richting dan ook) combineerden. Zij appelleerden met andere woorden aan de idealen van de landsmoeder zelf.

Vrouwelijk burgerschap

De aanwezigheid van het zich uitbreidende feminisme in het politieke krachtenveld van de vroege twintigste eeuw moet af en toe een hinderlijke horzel in de koninklijke mantel van de jonge Wilhelmina zijn geweest. De toenaderingspogingen van feministen herinnerden haar openlijk aan de beperkingen van haar sekse, aan het feit 'slechts' vorstin te zijn. Zij bemoeilijkten haar streven naar moreel gezag en bovenpartijdigheid in een constitutionele monarchie die gegrondest was op een model van mannelijke machtsuitoefening. Maar of de rijpere en zelfbewuste Wilhelmina onverschillig stond ten opzichte van bepaalde stromingen in de Nederlandse vrouwenbeweging, is in het licht van bovengenoemde onderscheidingen en benoemingen de vraag. Het antwoord hierop vergt meer onderzoek naar de ambivalenties in haar bewustzijn als vrouwelijk leider. In elk geval heeft zij op diverse feministen uit liberale en confessionele hoek grote aantrekkingskracht uitgeoefend. Sommige vrouwenorganisaties trachtten Wilhelmina vooral politiek pragmatisch voor hun karretje te spannen, andere stelden haar geëxalteerd als voorbeeld. Bij hun pogingen om vrouwen te integreren in de natie staat en bij hun zoektocht naar nieuwe inhouden van het begrip burgerschap, fungeerde de regerende vorstin – afhankelijk van de context en de levensbeschouwelijke achtergronden van de organisaties – sinds haar inauguratie in 1898 als legitimatiegrond, referentiepunt, samenbindend symbool of krachtig rolmodel. Voor de religieus-geïnspireerde vleugel van het feminisme appelleerde zij tevens als hoogste gezagsdrager van de staat aan de christelijke achtergronden van het burgerschapsideaal.

Daar kwam nog iets bij. De immense behoefte van Wilhelmina zichzelf in daden te verwerkelijken en haar overgave aan haar volk – ook vóór de Tweede Wereldoorlog – plaatsten haar in zekere zin boven het geslachtelijk onderscheid en verleenden haar een authenticiteit die voor beide seksen inspirerend moet zijn geweest. Op den duur belichaamde de vorstin de gemeenschapsidealën van strijd en opoffering voor het vaderland zelf, waardoor de spanningen van de symbolische genderinversie bij haar aantreden mischien niet opgelost maar wel verminderd werden.

Literatuur

- Abeling, J. (1996). *Teloorgang en wederopstanding van de Nederlandse monarchie 1848-1898*. Amsterdam: Prometheus.
- Aerts, M. (1994). *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hilten*. Amsterdam: SUA.
- Aerts, M. (1995). 'Om het lot van de krijgsman te delen'. Koningin Wilhelmina en het martiale perspectief op burgerschap. In M. Bosch e.a. (Eds.), *Sekse en oorlog. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (pp. 11-32). Amsterdam: Stichting beheer IISG.
- Altink, H. (1996). 'Neerlands zusterenrij'. *De Nationale Vrouwenraad van Nederland 1898-1940* (ongepubliceerde doctoraalscriptie). Nijmegen: KUN.
- Baar, Mirjam de (1990). 'Suijt de borsten der Goddelijke Wijsheit'. Het spiritueel leiderschap van Antoinette Bourignon. In *Lover*, 17, 89-94.
- Bagehot, W. (1872). *The English constitution* (oorspr. 1867) (new edition, with an additional chapter). Londen: Henry S. King & Co.
- Blok, A. (1990). Weduwen, maagden en virago's: prominente politieke vrouwen en hegemonische masculiniteit. In F. Bovenkerk e.a. (Eds.), *Wetenschap en partijdigheid: opstellen voor André J.F. Köbben* (pp. 153-176). Assen: Van Gorcum.
- Bornewasser, J.A. (1979). Koning Willem I. In C.A. Tamse (Ed.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (pp. 229-272). Alphen a.d. Rijn: A.W. Sijthoff.
- Bosch, M. & A. Kloosterman (1990). *Politics and friendship: letters from the International Woman Suffrage Alliance, 1902-1942*. Z.p.: Ohio State University Press.
- Bosch, M. (1991). Internationalism and theory in woman's history. *Gender and History*, 3 (2), 137-142.
- Braun, M. (1992). *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Calcar, E. van (1877). *Sophia Frederika Mathilda Koningin der Nederlanden, als vorstin en moeder geschetst voor hare landgenooten*. Haarlem.

- Drenth, A. van (1997). Over dienende liefde en zorgende macht. Sekse en seksevenhoudingen in historisch perspectief. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 18 (3), 322-336.
- Dresen, G. (1990). *Onschuldphantasieën. Offerzin en heilsverlangen in feminisme en mystiek*. Nijmegen: SUN.
- Fasseur, C. (1998). *Wilhelmina. De jonge koningin*. Meppel: Balans.
- Fraser, A. (1990). *Krijgshaftige koninginnen. Levens en legenden van strijd bare vrouwen*. Baarn: Bosch en Keuning.
- Geldens, J. (1981). Koningin Wilhelmina: toeverlaat en vluchthaven. In C.A. Tamse (Ed.), *Koningin Wilhelmina* (pp. 92-101). Alphen a.d. Rijn: A.W. Sijthoff.
- Grever, M. (1994a). *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in de geschiedenis*. Hilversum: Verloren.
- Grever, M. (1994b). Feministen en het vaderland. De historische legitimatie van een vrouwelijk wij-gevoel. In M. Bosch e.a. (Eds.), *Feminisme en verbeelding. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (pp. 162-170). Amsterdam: Stichting beheer IISG.
- Grever, M. (1997). Adriana W. de Jongh, *Biografisch Woordenboek van Nederland* (elektronisch tekstbestand ING). Den Haag: ING.
- Grever, M. & B. Waaldijk (1998). *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898*. Amsterdam: Stichting beheer IISG.
- Grever, M. (1999). Vorstin van heel het vaderland? Orangisme en feminisme in het laatste kwart van de negentiende eeuw. *De negentiende eeuw*, 23 (1), 76-88.
- Haan, F. de & R. van der Heide (1997). Vrouwenverenigingen, dames-comités en feministen. De zorg van vrouwen voor vrouwelijke gevangenen in de negentiende eeuw. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 23, 278-311.
- Hollema, C. & P. Kouwenhoven (1998). *Thérèse Schwartz (1851-1918). Een vorstelijk portret*. Zutphen: Walburg Pers.
- Holtzer, S.H.W.M. (1989). 'Een moederlijk hart'. *Hoofdstukken uit de geschiedenis van vrouwelijke liefdadigheid en sociale zorg in Nederland tussen 1830 en 1911, met bijzondere aandacht voor de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhoging van het zedelijk Bewustzijn* (ongepubliceerde doctoraalscriptie). Nijmegen: KUN.
- Hueting, E. (1995). *Vrijwillig. Een halve eeuw UVV*. Zutphen: Walburg Pers.
- Korte, A. (1992). *Een passie voor transcendentie. Feminisme, theologie en moderniteit in het denken van Mary Daly*. Kampen: Kok.
- Krol, E.J. (1999). 'Verdienste blinkt op Neêrlands troon'. *Gelegenheidsgedichten rond de komst van Willem I. Orangisme in de negentiende eeuw*. Thema-nummer van *De negentiende eeuw*, 23 (1), 23-36.
- Loo, V. van de (1996). *Toekomst door traditie. 125 jaar Tesselschade-Arbeid Adelt*. Zutphen: Walburg Pers.
- Manneke, N. (1998). *Vrouwen van kaliber. Politievrouwen in de twintigste eeuw*. Apeldoorn: Nederlands Politie Museum.
- Mossink, M. (1995). *De levenbrengsters. Over vrouwen, vrede, feminisme en politiek in Nederland 1914-1940*. Amsterdam: Stichting beheer IISG.
- Munich, A. (1996). *Queen Victoria's secrets*. New York: Columbia University Press.
- Rendall, J. (1985). *The origins of modern feminism: women in Britain, France and the United States 1780-1860*. Basingstoke: Routledge.
- Schwegman, M. (1989). *Feminisme als boetedoening. Biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe Gualberta Alaide Beccari (1842-1906)*. Den Haag: Nijgh en Van Ditmar.
- Schwegman, M. & J. Withuis (1993). Moederschap: van springplank tot obstakel. Vrouwen, natie en burgerschap in twintigste-eeuws Nederland. In G. Duby & M. Perrot (Eds.), *Geschiedenis van de vrouw. De twintigste eeuw* (pp. 557-583). Amsterdam: Agon.
- Schwegman, M. (1998). *De Prima Donna. Over exemplarische vrouwenlevens (oratie)*. Utrecht: Faculteit der Letteren Universiteit Utrecht.
- Tamse, C.A. (1979). Koning Willem III en Sophie. In C.A. Tamse (Ed.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (pp. 307-367). Alphen a.d. Rijn: A.W. Sijthoff.
- Tamse, C.A. (Ed.). (1990). *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voorgedij*. Baarn: Bosch en Keuning.
- Velde, H. te (1990). Het 'roer van staat' in 'zwakke vrouwenhanden'. Emma en het imago van Oranje. In C.A. Tamse (Ed.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voorgedij* (pp. 169-195). Baarn: Bosch en Keuning.
- Velde, H. te (1992). *Gemeenschapzin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*. Den Haag: SDU.
- Velde, H. te (1993). Viriliteit en opoffering. 'Mannelijkheid' in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle. *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 14 (4), 421-433.
- Verburg, M.E. (1990). Koningin Emma als regentes. In C.A. Tamse (Ed.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voorgedij* (pp. 196-221). Baarn: Bosch en Keuning.
- Vermey, R. (1995). Groet Zwaantje. Enkele brieven van Marie Anne Tellegen aan An Maas. In M. Bosch e.a. (Eds.), *Sekse en oorlog. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (pp. 163-172). Amsterdam: Stichting beheer IISG.
- Waaldijk, B. (1996). *Het Amerika der vrouw. Sekse en*

geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten. Groningen: Wolters Noordhoff.

Weber, A. (1990). *Teresa of Avila and the rhetoric of femininity*. Princeton: Princeton University Press.

Weimann, J.M. (1981). *The fair women. The story of the Woman's Building. World's Columbian Exposition Chicago 1893*. Chicago: Academy Chicago.

Wilhelmina (1959). *Eenzaam maar niet alleen*. Amsterdam: W. ten Have.

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van mijn lezing voor de sessie 'Leve de koningin' van het Siswo-congres, Amsterdam 12-6-1998, georganiseerd door Jantine Oldersma en Marianne Braun.
2. Volgens de Rijksvoorlichtingsdienst draagt Willem-Alexander, afhankelijk van de aard van de bijeenkomsten, het uniform van reserve kapitein-luitenant ter zee van de marine of de uniformen van luitenant-kolonel van de land- en luchtmacht. De kroonprins draagt bij prinsjesdag en de dodenherdenking afwisselend een van deze uniformen. In de jaren vijftig is de rol van opperbevelhebber van de strijdkrachten per Koninklijk Besluit officieel afgeschaft. Prins Bernard heeft wel de functie van inspecteur-generaal van de krijgsmachtonderdelen vervuld. Als regerend vorst zal Willem-Alexander dus niet meer functioneren als opperbevelhebber van de strijdkrachten zoals (de democratisch gekozen) president Clinton dat voor de Verenigde Staten kan in tijden van oorlog. Wel bestaat de mogelijkheid voor de toekomstige vorst om de rang van admiraal voor de marine (vijf sterren) en de rang van maarschalk (twee staven) voor de landmacht te krijgen (informatie-afdeling Voorlichting Ministerie van Defensie).
3. Ook koningin Victoria van Engeland slaagde erin om de ogenschijnlijke nadelen van haar sekse in haar voordeel aan te wenden. Als nationale moederfiguur wist zij de eenheid van Engeland te belichamen, moreel gezag te vestigen en stabiliteit uit te stralen. Tegelijkertijd probeerden diverse feministen de koningin bij hun zaak te betrekken. Zo richtten Bessie R. Parkes en Emily Faithfull in 1860 de *Victoria Press* op. Deze uitgeverij publiceerde boeken over de vrouwenkwestie, waarvan er enkele werden opgedragen aan koningin Victoria (Munich, 1996, pp. 217-219).
4. H. Strabbing, 'Een nazit rond Wilhelmina', verslag van een debat over de biografie van Cees Fasseur in *de Volkskrant* (30-3-1998). Volgens het verslag beweerde Fasseur in de discussie dat 'Wilhelmina niet een instrument in de vrouwenbeweging wilde zijn'.
5. Het recent onderzoek betreft zowel het bronnenmateriaal voor het boek over de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid dat ik samen met Berteke Waaldijk heb geschreven (Grever & Waaldijk, 1998) als gegevens uit het Koninklijk Huisarchief en het Gemeente-Archief Nijmegen die speciaal voor dit artikel zijn bestudeerd. Ik dank de heer L.J.A. Pennings van het Koninklijk Huisarchief (KHA) voor zijn hulp.
6. Onder feminisme versta ik de georganiseerde vrouwenbeweging die in de laatste decennia van de negentiende eeuw streed voor gelijke rechten van mannen en vrouwen. Omdat deze vrouwenorganisaties zich expliciet afzetten tegen mannelijke dominantie of bevoorrechtiging, wordt deze beweging algemeen beschouwd als het begin van het feminisme (De Haan & Van der Heide, 1997, pp. 300-301; Grever & Waaldijk, 1998, p. 14).
7. De veronderstelling van Schwegman en Withuis, gebaseerd op Bosch (1991), dat negentiende-eeuwse feministen 'burgerschap' meestal beschouwden als een universeel, kosmopolitisch en dus niet-natiegebonden begrip, deel ik dan ook niet.
8. Zo wist de Engelse koningin Elizabeth I in de zestiende eeuw haar gezag te vestigen met een beroep op de zwakte van haar geslacht. Zij speelde met haar gender om de lords en bisschoppen aan haar kant te krijgen. Van 'een vrouw' viel immers geen enkele bedreiging te duchten, zo beweerde zij zelf. In 1588, toen een Spaanse invasie dreigde, sprak zij voor het front van haar troepen de beroemde woorden: 'I know I have the body of a weak and feeble woman, but I have the heart and stomach of a King, and a King of England too.' De nadruk op haar maagdelijkheid en goddelijke roeping deed Elizabeth I vervolgens uitstijgen boven de beperkingen van haar sekse (Fraser, 1990, p. 223).
9. Hoewel mannelijke leiders zich ook door God geroepen konden voelen, hadden zij meer mogelijkheden om hun gezag te legitimeren.
10. Merkwaardigerwijs plaatst Fraser (1990, p. 308 en p. 328) de term 'Heilig Boegbeeld' in de index van haar boek onder het kopje 'syndromen'.
11. Volgens Aerts (1994, p. 39) waren openbare geloofsgetuigenissen, ook van confessionele politici, in deze periode zeldzaam.
12. Bagehot publiceerde in 1867 *The English Constitution*. Hij was toen redacteur van *The Economist*. In 1872 verscheen een tweede herziene editie met een introductie van de auteur.
13. Sinds de dood van haar vader in 1890 was Wilhelmina staatsrechtelijk koningin. Zij werd voortaan met 'Majesteit' aangesproken. Emma fungeerde als koningin-regentes.
14. Bij de dood van koningin Sophie verschenen 'In memoriams' in vrouwenbladen die wezen op haar interesse voor de ontwikkeling van vrouwen op mate-

rieel en intellectueel gebied, zoals 'Koningin Sophia der Nederlanden', *De Huisvrouw* (9-6-1877). Zie ook: Tamse 1979, p. 321.

15. Volgens het KHA was Wilhelmina beschermvrouw van circa vijfenzeventig organisaties en instellingen, waarvan enkele gericht op vrouwenbelangen zoals Tesselschade, Arbeid Adelt, Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, Haagse Industrieschool voor Meisjes, de Nederlandse Dames Naaivereniging in Brussel en de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers. Ze werd ook beschermvrouw van de Thérèse van Duyl-Schwartz Stichting die in 1919 was opgericht om de nagedachtenis van de schilderes te eren met als voornaamste doel het bevorderen van de Nederlandse portretkunst (Hollema & Kouwenhoven, 1998, p. 144). Een verzoek van de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding (VVAO) in 1925 wees Wilhelmina af. Haar dochter is later buitengewoon erelid van de VVAO geworden. Juliana werd in 1948 'Ere-Voorzitter' van de tentoonstelling 'De Nederlandse Vrouw 1898-1948'. Bij de opening hield de prinses-regentes zelf een rede.

16. Thérèse Schwartz had ervoor gezorgd dat het schilderij op de tentoonstelling kwam te hangen. Bezoekers zagen dus twee maanden vóór de inhuldiging de jonge koningin in vol ornaat op de afdeling Beeldende Kunst. Kopieën van dit schilderij waren echter wel in omloop (*Algemeen Handelsblad*, 28-8-1898; Hollema & Kouwenhoven, 1998, p. 58 en p. 115).

17. 'De Koningin in het Feminisme', *Evolutie* (2-11-1898). Uit de stijl kan afgeleid worden dat de auteur Wilhelmina Drucker was.

18. Overigens had zij voor zichzelf geen zwangerschapsverlof gewenst en kwam er geen tijdelijke waarneming van haar koningschap. Nog in de laatste week van haar zwangerschap vonden de periodieke conferenties met haar ministers gewoon doorgang (Fasseur, 1998, p. 303).

19. Frida Katz (1885-1963) was lid van de Christelijk Historische Unie en werd in 1919 de eerste vrouw in het hoofdbestuur van deze politieke partij. In dat jaar richtte ze samen met anderen ook de Nederlandsche Christen-Vrouwenbond op. Van 1922 tot 1941 was zij lid van de Tweede Kamer (Grever 1994a, p. 81 en p. 166).

20. KHA, archief van de Hofmaarschalk, E 10a-IV, 22-5-1922.

21. Jane de Jongh (1901-1982) was de eerste president van de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers; in het hoofdbestuur zat ook Marga Klompé. Samen met haar vriendin Tellegen richtte ze tijdens de oorlog het Nederlandse Vrouwencomité op (Grever, 1997c).

22. Vóór de oorlog had Marie Anne Tellegen (1893-1976) als voorzitter van de VVAO zitting in het Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Arbeid

voor de Vrouw. Dit comité voerde in de jaren dertig acties tegen de aanvallen van de overheid op betaalde arbeid van vrouwen. Tijdens de oorlog, in 1942, nam Tellegen ontslag bij de gemeente in Utrecht toen een NSB-burgemeester werd aangesteld. Ze presideerde ondergronds het Nederlandse Vrouwencomité dat contact zocht met de Nederlandse regering in Londen en ondernam allerlei verzetsactiviteiten. Na de oorlog bleef zij zich inspinnen voor de vrouwenzaak (Vermey, 1995).

23. De onlangs overleden Jeannette Geldens (1902-1999) had de Rooms-Katholieke school voor Maatschappelijk Werk in Amsterdam onder leiding van Fé Haye doorlopen. De school was opgericht door de RK Vrouwenbond; directrice Haye was actief in de katholieke vrouwenbeweging en verkeerde in de kringen van Willy en Jacqueline Hillen. De laatste gaf ook les aan de RK School voor Maatschappelijk Werk (Aerts, 1994, p. 170; Waaldijk, 1996, p. 206). Geldens kwam in februari 1927 bij de afdeling kinderplicht in Nijmegen te werken. Geleidelijk aan klom zij op tot inspecteur 1e klasse. Haar benoeming als particulier secretaresse van de koningin ging in op 1 juni 1945. Deze functie bekleedde zij tot de dood van Wilhelmina in 1962. Op 1 juni 1963 werd zij door koningin Juliana benoemd tot Hofdame Honoraire. Behalve met Wilhelmina kon Geldens ook uitstekend overweg met de koninklijke familie. Mede door haar contacten met het hof in Den Haag raakte zij bevriend met de katholieke top, zoals met Jan de Quay (minister-president in de periode 1959-1963) en de latere bisschop van Rotterdam, mgr. Ph. Bär. KHA collectie 'juffrouw Geldens'; Gemeentearchief Nijmegen, dossier Jeannette Geldens (OSAN 19-18246).

24. Geldens (1981, p. 100) beschreef hoe zij voor de Russische vluchtelingen die van 1956 tot 1968 naast het Haagse paleis op het Voorhout gehuisvest waren, in opdracht van Wilhelmina een sinterklaasfeest moest organiseren. De Russisch sprekende Sinterklaas werd geassisteerd door een als Zwarte Piet verklede Geldens. Wilhelmina had dit herenhuis, dat vroeger werd gebruikt door de intendant, voor deze circa twintig vluchtelingen ter beschikking gesteld.

Beeldmateriaal

A. Munich, *Queen Victoria's Secrets*, New York 1996, p. 189.

Koninklijk Huisarchief Den Haag.

Foto van Wilhelmina aan de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' door A.J.W. de Veer in *De Prins*, Koninklijk Huisarchief Den Haag.

Gemeentearchief Amsterdam; Polychoon-archief, ANP.

Fotopersbureau Smit, Den Haag. Foto in *Het Binnenhof*, Koninklijk Huisarchief Den Haag.